

*П.Г. Усенко
(м. Київ)*

КНЯЗЬ ПРОЗОРОВСЬКИЙ, СУВОРОВ І МИТРОПОЛИТ ІГНАТІЙ У КРИМСЬКИХ ОПЕРАЦІЯХ 1778 р. (З ПЕРЕДІСТОРІЇ МАРІУПОЛЯ)

У статті розглянуто анексійні акції в Криму перед прилученням його до Російської імперії.

Ключові слова: імперія, православні, ханат, армія, переселення.

Прозоровський Олександр Олександрович [1732 або 1733 — 21 (09).08. 1809] — нащадок Рюриковичів за гілкою князів Ярославських, онук боярина Бориса Голіцина — вихователя царя Петра I Олексійовича¹, генерал-аншеф (1782), сенатор (1790), генерал од інфантерії (1796), генерал-фельдмаршал (1807), поміщик, мемуарист, колекціонер. Кавалер орденів святого Станіслава (1767), святої Анни (1768), святого благовірного великого князя Олександра Невського (1769), святого Георгія двох престижних ступенів — третього (1770) та другого (1778), святого апостола Андрія Первозваного (1790), святого рівноапостольного великого князя Володимира першого класу (1795)². Прийнятий до кола почесних товаришів Нової Січі, пізніше прилучився до її знищення: 1775 р. з наказу імператриці Катерини II інтенсивно блокував Вольності війська Запорозького, за що відзначений золотою шпагою, всипаною алмазами, та сотнею тисяч десятин придніпровських земель³.

Змалку навчався вдома. 18(07) червня 1742 р. приписаний до гвардії шеревовцем Семеновського полку, 1744 р. — капралом. 1746 р. зарахований фур'єром, 1752 р. — каптенармусом. Наприкінці 1753 р. — сержант, навесні 1754 р. переведений в армійські поручики. 1756 р. номінований капітаном. 30 (19) серпня 1757 р. і 25(14) серпня 1758 р. поранений на Семилітній війні: вперше — в ліву ногу, вдруге — у праве плече. Відповідно крокував кар'єрною стежею: влітку 1758 р. — секунд-майор, узимку 1759/60 рр. — прем'єр-майор, невдовзі — підполковник 1-го гренадерського полку. Восени 1760 р. з ударною когортою соратників штурмував Берлін (нині столиця ФРН) й по капітуляції міста обійняв там комендантство. Від 26(15) лютого 1761 р. — полковник, опісля фахово вдосконалювався в Австрії та Пруссії.

Від 5 грудня (24 листопада) 1764 р. — бригадир, командир 4-го гренадерського полку. 29 (18) травня 1766 р. удостоєний рангу генерал-майора. 1767 р. із бригадою російської піхоти навідав Литву на спонуку в Речі Посполитій дисидентства, коли енергійним речником змагав православних за рівні з католиками права зарекомендував себе білоруський архієпископ Г. Кониський. Діючи під орудою князя М. Репніна на напрямках, окреслених заради утиску модернізаційних поривань сеймових депутатів у Варшаві, а також аби знешко-

дита антикоролівську Барську конфедерацію, Прозоровський просувався Волиню й Галичиною, брав участь в опануванні Краковом. У рейді 1768 р. придушував рухи і конфедератів, і гайдамаків, заступив усунутого за нерозважливість генерал-майора П. Кречетникова.

На початку війни з Османською імперією 1768–1774 рр. верховодив авангардом у генерал-аншефа князя О. Голіцина. Навесні 1769 р. заскочивши ворога успішним десантуванням під Хотином, погромив загін сераскира Абази-паші, влітку взяв гору в баталії поблизу Кам'янця-Подільського, з підлеглими стійко захищав Бар і Жванець од оттоманців, заманив до придністровських боліт і гарматним вогнем розпорошив численну турецько-татарську навалу, восени ущільнював облогу м. Ясси (нині в Румунії)⁴. При ньому хвацько поринув на визивну авансцену бойовищ камергер Григорій Потьомкін, із придворних волонтерські кинувшись у вир передової і стрімко перетворившись на генерал-ад'ютанта, новоросійського, азовського й астраханського намісника, найяснішого князя⁵.

1770 р. О. Прозоровський — у 2-й армії генерал-аншефа графа П. Паніна. Під Очаковом керував запорожцями, калмицькими вершниками, донським, українським драгунським і чотирма гусарськими ескадронами, продемонстрував виняткову хоробрість. Затим оволодів старою Українською оборонною лінією, комунікаціями над р. Самара, одержав у нагороду 10 000 рублів⁶.

Для російського вторгнення до Криму 1771 р. залучений під демено князя В. Долгорукова. Зі стратегічно виділеним угрупованням атакуючих уранці 25 (14) червня вбрід форсував Сиваш, забезпечивши контроль над неординарним регіоном. Переміг 30-тисячний загін оборонців, домігся оточення Перекопа (Ор-Капу), а, у цілому підкорюючи ханат протягом 1772–1774 рр., кулями і багнетами пригашував зустрінутий партизанський опір. 1773 р. піднісся до генерал-поручика, збагатився «якнайвище» подарованим староством Сухарки (Сухари) у Могильовській губернії та 15 000 рублів⁷.

Тодішня російсько-турецька війна закінчилася Кючук-Кайнарджийською угодою, де третій параграф гласив: «Усі татарські народи: кримські, буджацькі, кубанські, едисанці, жамбуйлуки та едикули без винятку від обох імперій мають бути визнані вільними й цілком незалежними від усякої сторонньої влади, але перебуваючи під самодержавною владою власного їхнього хана Чингізового коліна, всією татарською спільнотою обраного та возведеного, котрий нехай керує ними за давніми їхніми законами та звичаями, не звітуючи ні в чому ніякій сторонній державі. Й для того ні Російський двір, ні Оттоманська Порта не повинні втручатись як до обрання й возведення згаданого хана, так і до домашніх, політичних, цивільних і внутрішніх їхніх справ у жодний спосіб, проте визнавати й шанувати цю татарську націю в політичному та громадянському стані за прикладом інших держав, під власним їхнім правлінням існуючих, ані від кого, крім єдиного Бога, не залежних»⁸. Втім незабаром з'ясувалося, що Катерина II облудно знехтувала цитовані рядки. Ратифікований договір зухвало не виконувала. Вмисне упереджено зінтерпретувала, перекрутивши його зміст... Дбала за максимальну концентрацію своїх властолюбних бажань якнаймасштабнішими оборудками.

У січні 1775 р. Прозоровський, котрий на Дніпровській лінії очолював скупчення Бахмутського, Ростовського гусарського, Донецького та Луганського пікінерних полків, Московського легіону, тисячі донських і тисячі українських («малоросійських») козаків із польовою артилерією, обійняв 2-у армію. Стимулював кермовану віце-адміралом Олексієм Сенявиним Азовську флотилію на примноження могутності до настільки високих кількісних і функціональних параметрів, щоби з неї народився Чорноморський флот (це перевисало до ідеї нападу на Стамбул, висловленої перед Державною радою імператрициним фаворитом Григорієм Орловим)⁹.

З огляду на щільне кураторство над запорожцями Прозоровський виробив співзвучні абсолютистським намірам пропозиції ліквідувати їхнє лицарство й у червні того року по реалізації руйнівного задуму удостоївся вдячного рескрипту: «Реляцію вашу про виконання волі нашої до знищення Січі Запорозької та про розпорядження, зроблені для того з вашого боку, приймаю я з тією ласкою, як і раніше виявлену вашу ревність і старанність до служби нашої, залишаючись до вас прихильною. Катерина»¹⁰.

Наступний період прикметного докладання зусиль цього досвідченого вояка під егідою вінценосиці припав на зовнішньополітичну арену 1776 р., коли він, реквізувавши накопичені козацькі припаси, із майже 20 тисячами солдатів окупував Перекоп і таким штибом увійшов до Криму сприяти утвердженню на ханському престолі Шагін-Гірея. В оперті на найближчих поплічників, насамперед — генерал-поручика Олександра Суворова, генерал-майорів Павла Потьомкіна (триюрідного брата Г. Потемкіна) й графа Антона де Бальмена, жорстко карав учасників таврійських протиурядових заколотів і нуртів, у цілому тиснув утіяною всупереч мирним ухвалам кривавою агресією, завдавши противникам тяжкої поразки 28 (17) жовтня 1777 р. на березі річки Салгир поблизу Акмечеті (нині м. Сімферополь).

20 (09) лютого 1778 р. рапортував про надібані цифри, що в результаті тодішніх чужинських акцій побито не менше 12 000 кримців. Страшні подобиці прокоментував із викладом жахливих підсумків трагедії потерпілого люду: «Під час стужі багато гинуло без покриву старших жінок і дітей, безліч втратила життя з холоду... Безліч у них загублено і від міжусобиць, бо з певного часу скрута штовхнула один другого грабувати і за шматок хліба умертвляти»¹¹.

Попри хронічну недугу вирізнявся помітною роллю в етнічних і соціальних метаморфозах, коли певною мірою за його потурання спричинився розлам традиційної демографічної структури півострова та заронилися дестабілізаційні зерна еміграції з Криму християн (із чийого середовища потенційно й визріли «маріупольські греки»). Потім скористався дворічною відпусткою на лікування. 1780 р. призначений курським та орловським намісником, од 1784 р. — у відставці, господарював маєтностями, працював над споминами. Від 1790 р. — головний начальник військ у Москві, Білорусі та Смоленській губернії, 1795 р. — шеф Московського гренадерського полку, 1796 р. — Смоленської дивізії. По кончині сатрапа Слобідської України та Малоросії фельдмаршала графа Петра Румянцова (Румянцева)-Задунайського як старший за званням патрунував веле-

тенську мілітарну могуть Російської імперії, зосереджену в Україні, одначе 1797 р. самодержцем Павлом I позбавлений цього статусу, оскільки зазнав обвинувачення за «вступ у командування не своєю частиною»¹².

Заснував шкіряно-суконну фабрику в селі Чаплі Новомосковського повіту (зараз терен, украплений до Дніпропетровська)¹³. Зібрав цінну бібліотеку. 1801 р. поновлений на службі молодим царем Олександром I. За розплоду антинаполеонівських настроїв порядкував обласним земським військом із губерній на півні України. Санкціонував жорстке притлумлення поблизу Балти (нині районний центр Одеської області) бунтівних міліціонерів, які відмовились повертатися додому у кріпацтво. В основному масу залишених ополченців повключав до регулярних лав. За монаршею вказівкою скасував реєстроване протягом 1806–1807 рр. Усть-Дунайське Буджацьке козацтво¹⁴. На черговій російсько-турецькій війні 1808 р. обійняв 80-тисячну Молдавську (Дунайську) армію, наступного року захопив оттоманські укріплення Гирсов (Гиршова), Ісакча, Тулча, Бабадаг (тепер — міста у Румунії)¹⁵.

Пішов з життя у Добруджі, в облоговому доквужжі османської фортеці Мачин на березі річки Дунеря-Веке (Старий Дунай). За заповітом похований в Кисво-Печерській лаврі. 1816 р. його останки втрапили до крипти київської кам'яниці, відписаної Прозоровським інвалідам, причому серце небіжчика опинилось у срібній урні храму святого Олександра Невського. А за чверть століття при капітально змурованій з цегли на граніті для київського загородження Прозоровській (Прозорівській) вежі з'явився церковний склеп, куди волею імператора Миколи I перенесено прах отого фельдмаршала¹⁶.

Вже 1778 р. Прозоровський, зарекомендувавши себе сумлінним адептом централізаційних устремлінь Катерини II, ладнався до пня викорінити ситуаційно хитку кримську сателітність, тим паче полковник з Дону Федір Денисов принагідно йому повідомив про конфіденційні орієнтири на неминуче поглинення васального де-факто краю. Цьому козачому отаманові (майбутньому графові) протегував Г. Потьомкін, перед ким О. Прозоровський відверто загострив актуалізоване питання, сповістивши, що чекає «остаточного рішення», оскільки передрікав радикальний фінал вузлових колізій, пов'язаних із анулюванням марєвного, по суті маріонеткового суверенітету за Шагін-Гірея, у кого, попри його проросійські нахили, масно далися взнаки гонористі амбіції: «...Потіште, вельмишановний пане, мене провісною настановою, як... ставитися до хана й чим його обнадіювати, щоби нарешті знав і він, чим йому собі утримуватися за станом його і з осілими вже татарами як тоді бути?...». Кореспондувавши, пріоритетно зініціював програму втілення кардинальних заходів: «Мені здається, тоді можна обнародувати їм маніфест, що її імператорська величність на покарання всіх їхніх нахабств і злочинів проти себе бере Крим у довічне підданство, а їх із милосердя відпускає до Бессарабії чи на Кубань, куди двір намислить, і так би всіх їх і вивести відси». Натомість переконував, що саме християни в цьому разі «будуть першими тут жителями», та досить адекватно резюмував: «Виводити їх звідси ніби нема чога»¹⁷. Варто зауважити, що на ту пору секретар цариці Олександр Безбородько чітко аргументував брутальний потяг насправді спланувати унітарне привласнення цього півострова¹⁸.

22 (11) лютого 1778 р. датоване доручення головнокомандувачу «по обох боках Дніпра» П. Румянцову-Задунайському за теоретично ймовірної ретиради росіян з півострова неодмінно заопікуватися лагодженням у районі Перекопа «безпечного сховища» для кримських православних спільнот, котрим було пояснено цей завбачливий виверт віртуальною перспективою зле прогнозованого нещастя: задля ефективної агітації серед них російські урядники спеціально репрезентували вигадане пророцтво ледь не геноциду — «утисків і люті, які вони за віру свою та відданість нам од заколотників і самих турків неминуче спіткати можуть»¹⁹. Тільки за два тижні контур гіпотетичної диспозиції при-тулків увиразнився: «Християн відтак запрошувати на поселення до Азовської чи Новоросійської губернії». П. Румянцов-Задунайський сподівався, що губернське начальство могло б одновірців «заохочувати й переселяти»²⁰.

Емоційні мудрування візії, тієї, сказати б, штучної «ввічливої» трансформації негайно збурили великий інтерес «нагорі», причому, ще не встигнувши толком конкретизувати важелі пертурбації, 20 (09) березня 1778 р. Катерина II вимагала вербально підштовхнути «греків та інших християн до переселення їх до Росії», засадничо інструктуючи спиратися на «тамошнього митрополита» з манною «всіляких вигід»²¹.

Слід згадати, що від 1771 р. зоставалися без відчутного відгуку адресовані Катерині II листи митрополита Готського, Кефського (Кафського) та всього Криму Ігнатія з проханням узяти його з паствою під російську юрисдикцію. 1772 р. він надіслав супліку, продублювавши ранню апеляцію: «Звольте, володарка моя, виявити ласку та щедроти, не зневажте сліз Вашого сумирного та нещасного раба, але налийте слей на мої рани й помилуйте за множиною щедрот Ваших і не залиште мене знову бути, як раніше, під владою невірних агарян татар і вилаяному, і кривдженому повсякденно та вимушеному силою їхніх повелінь робити те, що закон не дозволяє, але прийміть мене, Вашого найменшого раба, до числа найостанніших Росії архієреїв, аби бути мені віднині й надалі підданим рабом Вашої священної величності під правлінням і покровительством Вашої держави й послухом святішого і найсвятішого синоду, щоби за допомогою сили та влади священної Вашої величності міг я відправляти все те, що закон велить. Християнніша Ваша ревність і благоговійніше Ваше ставлення, котре виявляєте Ви до речей Божественних, досягли чотирьох кінців усесвіту, на що покладаюсь і я, раб Ваш, вдавшись паки з теплими слізьми й припавши, прошу благоволити Христової заради любові й милостивого Вашого сина та спадкоємця великого князя Павла Петровича не покинути мене залежати від влади й повелінь Христоненависних татар. Про се саме уклінно просять і всі тутешні моєї єпархії християни від першого до останнього не залишити їх одчуженими державного Вашого покровительства, але мати заступництво й захист Ваші за своїми потребами й скрутами, кого кількість родин становить до чотирьох тисяч»²².

Доти ігнорували такі благання, самодержиця 1778 р. зацікавлено перейнялася турботою, аби спокушених ілюзорно мальованою під її скіпетром гостинністю «напоумити, що се коїться для запобігання вірогідної їм помсти від татар

та, може статись, од турків, коли ті Криму досягнуть». Відповідно наполягала: «Тільки-но хто з таких охочих зголоситься поселитись у тій або іншій губернії, то без затримки доправити їх до губернаторів оцих губерній»²³.

Знічев'я химерно втрутився конфуз: під'юдженій хвилі навіювання депортації раптом завадив ніхто інший як генерал-поручик О. Прозоровський. На загал не глибоко посвячений у криївки арсеналу зняряд і методів, уготованих для міждержавних взаємин, він у березні 1778 р. навіть насмілився заперечити гальмівною ескападою П. Румянцову-Задунайському: «Стосовно християн, про схилення яких на вихід Ваша світлість наказувати зволите, то до сього за нинішнього стану речей і підступитися не можна, хіба Крим на інший устрій найвищий двір переведе, — що мені невідомо. Нині ж не тільки уряд, але й хан не погодяться на це, і я за краще вважаю, що його світлість схилити можна з добрим налаштуванням покинути ханство, ніж до такого він приступиться. А уряд з сього зробить висновок, що Росія певно ними заволодіти бажає; тож, здається, й Порта Оттоманська на той кшталт це від них перейме, якщо вона спроможна, то нічим іншим як війною закінчено та стверджено має бути. Всі ж оці християни кличуться *ясирями* ханськими — те слово, як вашій світлості відомо, означає *склавів*, котрі єдині тепер і прибуток ханові давати можуть»²⁴.

Контроверсія враз далася взнаки упертому князю: через спробу дискутувати щодо визрілих проблем на нього дедалі менше зважав Петро Румянцов-Задунайський, вирішивши замінити Олександром Суворовим і терміново довіривши поточне впорання делікатних контактів переважно каналам російського резидента (посла) в Бахчисараї грека Андрія Константинова. У квітні Олександр Прозоровський таки отримав директиву з поясненням дразливих питань та, конкретно ознайомлений Григорієм Потьомкіним із маскованою каверзою, квапливо схаменувся й налагодив компетентне спілкування з немусульманськими елітами місцевого кліру, щоби таки випродукувати «кондиції» наміченої евакуації. Втім небавом судилося поступитись цією клопітною місією Суворову, котрий, скоординувавши напихваті два корпуси — Кримський і Кубанський, практично оминав Шагін-Гірея, а, системно намізкувавши, як розв'язати нелегке завдання, гучно задекларував, що «всенаясніша імператриця всеросійська, зглянувшись на прохання християн, які у Криму живуть, про позбавлення їх передгроззя бід і суцільної загибелі, чим засмучені протягом минулого заколоту татари помститися їм, за зручної нагоди, явно пообіцяли, з людинолюбства й з обов'язку захисту християнського закону всенаямилостивіше зволила переселити їх у свої кордони»²⁵.

Деморалізованого маніпульованою веремією хана засмоктала розквітла корупція й приголомшила прищеплена паніка перед російською інвазією та безперервним страховиддям евентуальних жахів, персонально йому на загал мережених Туреччиною. Він (як увижалось, щоби не запропасти) на догоду Катерині II відпустив підданців-християн, влітку зобов'язавши власну старшину не спиняти тих, хто прощався з отчиною. Воднораз Румянцов-Задунайський закликав Константинова нарочито закцентувати «ханові, урядовцям і решті», що «ту незалежність, яку вони від Росії дістали, ніколи у них не буде забрано», що

під піклуванням з півночі «вони втішатимуться нею завжди»²⁶. Й у листопаді азовський губернатор генерал-поручик Василь Чертков доповів про прийняття з Криму 8200 родин. Їхнє подальше розташування у порубіжжі могло коштувати скарбові не менше мільйона карбованців²⁷.

За принциповою схемою, скоригованою для другої половини 1778 р. з переорієнтацією вербунків індивідуального характеру на тотальні, Суворов, катастрофічним чином підірвавши усталену на півострові економіку, хутко повів понад 31 000 осіб полінаціональної «краї» солідарними кавалькадами, котрі довжелезними валками залучених хур переборювали труднощі на магістральній Муравській сакмі й простували до Олександрівського форштадта (сучасне Запоріжжя). Безпосередньо залагодженням перевезень та харчування на цій стадії займався секунд-майор Іван Синельников — прийдешній катеринославський губернатор, а Чертков, категорично заборонивши завершувати ту тернисту епопею в назирнутому було привабливому краї понад Дніпром і його лівими притоками Самара та Оріль, екстрено запропонував пришельцям громадитись у «Маріупольському повіті, від верхів'їв Вовчої, подаючись як до Бахмутської провінції, так і до Азовського моря, правим берегом річок Кальчика та Кальця, рівно й берегом того моря»²⁸. Перед Катериною II Румянцов-Задунайський тріумфував фразою, що «виведення християн може вважатися завоюванням чималої провінції»²⁹.

Згодом махиня «кримських християн грецького, вірменського та католицького законів», яка релігійною мотивацією асоціативно скидалася на біблійну втечу іудеїв з Єгипту, розгалузилась. Одне її конфесійне пасмо, вірмено-григоріанське, після смерті свого глави — архімандрита Петра (Петроса) Маргоса (Маргосова, Маркосова, Маркісяна) під запону 1770-х рр. компактно загадувало в окрузі фортеці святого Димитрія Ростовського, у Нахичевані, на місці придонського стану Полуденка, та в сусідніх селищах, чому добре посприяв Йосиф Аргутинський (Овсен Аргутян), прийдешній князь і католикос. Уніати-вірмени під рукою патера Іакова (Якова, Акопа) тривало зупинявшись над Самарою, побіч якої риштувався перший губернський Катеринослав (Катеринославль), що 1784 р. обернувся Новомосковськом, слідом за російським загарбанням Криму потяглися назад, зокрема до Карасубазара.

Паралельно трапилась унікальна «рокіровка», коли Маріуполь, проєктований при річці Вовча на честь великої княгині Марії Федорівни, «обмінявся» назвою з Павлоградом (містом Павловським, Павлівськом, недавнім Кальміусом), де осіли і «еллінці», і тюркомовні «уруми» (або «базаряни», «тюркофони», «греко-татари»). Ці два лінгвосередовища городян поміж собою розумілися кримськотатарською³⁰.

Стрижнево скориставшись відлунням народжених протягом 1771–1772 рр. петицій преосвященного Ігнатія про прагнення єдиновірного підданства, заховану поміж старих паперів концепцію царат розвинув власним трибом із конкретною метою ескалації стиха вготованих зазіхань, раціонально зголосившись навіть на деякі гарантії унікального впровадження обіцяних рис «грецької» автономії. Таке своєрідне втілення зичень висмикнутих з Криму «милих чад», у

сум'ятті зінспірувавши поміж них «по щирості викладену цидулу» (до сплеску такої резонансної злуки були причетні емісари Петербурга) і заплативши Шагін-Гірею та його почту понад 100 000 рублів «одчїпних», Катерина II врочисто іменувала щасливим «порятунком» заляканих експресивною панорамою «загрозливого ярма й лиха», а «благонамірені» клопоти митрополита як завзятого натхненника-вождя й умілого організатора акції піднесено характеризувала «подвигом сумління»³¹.

Отож, за своїм духовним лідером на пошуки ліпшої долі влітку 1778 р. з таврійських міст, сіл і монастирів полинули 219 грузинів (за іншими даними — 287), понад 160 «волохів» (румуни чи молдавани) та сливе вісімнадцять з половиною тисяч зафіксованих «греками» (їх тільки до 40% компанували грекомовні «ромей», або «румей», «еллінофони», «греко-елліни»). Подорожні, на чий зсув пішла купа грошей (за різними джерелами, від 75 092 до 130 000 рублів, при цьому зримо компенсованих коштом отих самих виселенців, адже військовим адміністраторам удалося задешево виторгувати у них товари, яких доконче випало в ажютажі позбуватись), натерпілися злигоднів і недуг, тисячами гинули засіяним горем шляхом, що проліг зі спонтанними уточненнями вже на маршруті. Дехто щезав та, ризикуючи, виринав у Криму чи Таганрозі. Очевидці згадували: «... Цілі родини наклали головами... й жодну родину не обминула згуба батька, матері, брата, сестри та дітей, словом із 9 тисяч душ чоловічої статі вихідців не залишилось і третини...»; «Від негод, зміни клімату і нездорової води з'явилася між них смертність, котра винищила 12 000 душ»³². Уцілілі етапно зимували в Олександрівській фортеці, у колишній Самарській паланці, у Новоселиці, слободі Орлівщина тощо, тяглись манівцями аж до Полтавщини та Слобожанщини. Покинуті ними у Криму помешкання з жовтня 1778 р., як зафіксував Суворов, адаптували російські солдати, цими «кантонірквартирами» міцно мостивши культивованій зайдами режим.

Якщо за договором 1774 р. Російська імперія офіційно заволоділа двома кримськими фортецями Керч і Єнікале, то на порушення дипломатичних документів безцеремонно уклінула півостровом рясну мережу стаціонарів, де Суворов уважив за краще перебувати експедиційним бригадам. Перша з них, у складі 1-го та 2-го Московських і Суздальського полків піхоти, донських козаків із полків Дмитра й Михайла Грекових разом із супутньою артилерією, отаборилась у Гьозлеві (нині Євпаторія), селах Джаамин, Малий Кару та в шанцях обік Акмечетської бухти Каркінітської затоки, Сербулацької пристані, Тарханського кута (Тарханкута) та на річці Ханах. Друга, куди входили з гарматним підкріпленням піші полки Смоленський, Рязький, Дніпровський, Орловський, Тульський, гренадерські й егерський батальйони, підрозділи гусар, донської кінноти та калмицька команда, — у Бахчисараї, Акмечеті, Карасубазарі, Інкермані, обік Ахтіярської та Балаклавської гаваней, при гирлах річок Альма, Бельбек, Зуя, у селах Карань, Комар, Стела, Бишуй (Бешуй), Єнісала (Єні-Сала), Шума, Алушта. Нарешті третя, з Ростовського і Троїцького піхотних, Охтирського гусарського полків, а також вершників-донців під орудою Василя Грекова та Василя Денисова (із трьома ескадронами катеринославських пікінерів), — у

Салгирському ретраншементі, Кафі (Феодосії), Старому Криму (Ескі-Керімі), селах Ядро, Мамай, Елбузда, Аргин, Бітермен, Топли, по берегах річок Булзик і Булганак³³.

Знаменно, що разом із ужиткуванням на військові потреби домівок, поспіхом обезлюднених, високої ціни набув пост понад Ахтіярською затокою, де ще Прозоровський ініціативно вдався до противаги маневрам сусідньою акваторією суден турецького флоту, а Суворов поруч із поселенням Ак-Яр (Ахтіяр) розгорнув батарею, домінуючу над навколишнім простором, після чого османські кораблі взагалі ретирувались, і відтак принагідно забезпечив ресурси повивання Севастополя³⁴. Виплодився реальний плацдарм поширення провідної тенденції невиситимої жаги російської агресії з Криму на Балкани та Малу Азію. Вже у XX ст. на додачу в отому ж дусі для азово-чорноморського басейну знадобився й Маріуполь³⁵.

Локально затівалися грандіозні геополітичні струси. У цьому аспекті привертає особливу увагу порушення 1780 р. Олександром Суворовим із Йосифом Аргутинським справи відродження Великої Вірменії. Заможний офіцер-грек Іван Варваці сприяв командирові Астраханської ескадри капітану Марку Войновичу у виробленні її надзвичайного курсу на південь Каспію, щоб вивершити закавказьку факторію надійною базою максимальної інтервенції росіян Азією (спіткавши невдачі, граф Войнович продовжив кар'єру в Херсоні та Севастополі, прецінь 1790 р. в чині контр-адмірала, знову брався за каспійське кермо). У свідомості петербурзьких зверхників і безпосередніх утілювачів їхніх жадань роїлися начерки нових вибухових ексцесів у зоні нагнітання напруги по величезних теренах од Середземномор'я до Індійського океану³⁶.

Збігці з Криму, досить авантюрним штибом використані для упорання прикордонних степів за системного відтіснення їхніх аборигенів — і козаків-українців, і тубільців-кочівників (не виключено, із резервуванням мобільного контингенту пособництва у грядущих глобальних конфліктах, насамперед для стратегічної реанімації претензійного «східного питання»), на Маріупольщині наділялися рибними промислами, садибами, родючими ґрунтами. На відшкодування їм матеріальних збитків сюди ангажувалися майстри зведення культових споруд і житла. Вміло спрямовувався ентузіазм колоністів до підняття перелогів — пусток, виниклих за підступним сплюндруванням січових «палестин». Протягом 1779–80 рр. пришельці отримали 144 коня, 33 корови, 612 пар волів, 483 вози, 102 плуги, 1570 четвертей хліба й 5294 хати та комори, а з 1779 по 1784 р. — нарізані 844 433 десятини обшарів Маріупольського повіту³⁷. Митрополит обрав собі обійстям попелище Кальміуської паланки, підім'ятої міською фундацією, де 1781 р. були 2 церкви, 55 кам'яниць, багато землянок і мешкали «1506 душ чоловічої статі»³⁸. Ігнатій (у миру з «Газадінових», «Гозадіні», «Газедінових» чи «Гозедінових») упокоївся 27 (16) лютого 1786 р. у віці «понад 70 літ». Заповіт залишив турецькою та грецькою мовами³⁹.

55-літній Олександр Суворов на ту добу встиг стати генерал-аншефом (1779 р. передислокувавши Кримський корпус на Дніпро, прийняв командування Новоросійською дивізією в Полтаві, а 1783 р. Кубанським корпусом

вигублював ногайців, які з рр. Єя та Лаба не бажали переміщатися до Урала). Від 1787 р. він — начальник Кременчуцької дивізії, військ на українській межі Речі Посполитої. З Григорієм Потьомкіним зустрічав у Києві мандруючу до Тавриди Катерину II. Провів для неї парад під Херсоном, на її зворотньому шляху влаштував картинну реконструкцію епізодів Полтавської битви 1709 р.

Герой російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Двічі поранений, довів до перемоги баталію під Кінбурном у жовтні 1787 р. Налагодивши взаємодію з підпорядкованою йому флотилією (великою мірою — з українських човнів), стримав турецький наступ на Дніпровсько-Бузькому лимані. Покалічений у боях під Очаковом 1788 р., видужував у Києві.

1789 р. спільно з австрійськими союзниками здобув вікторії при Фокшанах та Римнику. Застосувавши під Ізмаїлом 31-тисячний корпус при 500 гарматах, у грудні 1790 р. рішуче атакував фортецю, де був 35-тисячний гарнізон із 265 гарматами (серед нападників — 1815 убитих і 2445 поранених, османців — 26 тисяч полеглих, 9 тисяч полонених).

Восени 1792 р. призначений військовим провідцем Катеринославської губернії та Таврійської області (з канцелярією у Херсоні). 1793 р. фортифікував Хаджибей (Одесу). Влітку 1794 р. обеззброїв на Київщині та Поділлі підрозділи, прихильні революції в Польщі. За дорученням Петра Румянцова-Задунайського у серпні терміново зібрав угруповання на прю проти повстання Тадея Косцюшка. Рушив з Немирова на Ковель. У вересні біля Крупчиць та під Берестям розгромив корпус Юзефа Сераковського.

У жовтні 1794 р. виграв збройне зіткнення поблизу населеного пункту Кобилка, 4 листопада (24 жовтня) після кровопролитного штурму і вуличної різанини оволодів варшавським передмістям Прага (втратив до півтисячі бійців убитими, 2000 пораненими, з оборонців загинуло понад 16 тисяч, у полон утратило майже 13 тисяч, з яких більшість «додому відпущено й од ран померло»; при цьому запропало кілька тисяч городян). 9 листопада (29 жовтня) умаршував до польської столиці. Достроково удостоєний фельдмаршальського жезла, отримав у власність «Кобринський ключ» із 7 тисячами кріпаків.

Розвинув військову теорію так званою «Наукою перемагати»⁴⁰ — оригінальним текстом вимог до офіцерів і солдатів. 1796 р. — головнокомандувач на Правобережній Україні (штаб-квартира у Тульчині). 1797 р. увільнений у відставку, проте 1799 р. за викликом Павла I очолив австрійсько-російську армію в Італії, завдав поразок французьким військам генералів Є.-Ж. Макдональда, Ж.-В. Моро, В.-Ж. Жубера, Я.-Г. Домбровського та інших. Утнувши карколомний альпійський похід своїх підлеглих Швейцарією, завернув їх на Волинь і Берестейщину. 1800 р. у Кракові передав командування генералові Андрію Розенбергу й у Санкт-Петербурзі спочив навик⁴¹.

Суворовській тематиці присвячено низку ілюстрацій Тараса Шевченка до виданих у Петербурзі книг Миколи Полевого «История князя Италийского графа Суворова Рымникского, генералиссимуса российских войск» (1843) та «Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I» (1845), у

тому числі портретування Суворова і сюжети, умовно називані «У хана Шагін-Гірея», «Святкування угоди з татарами», «У татарському наметі») тощо⁴². На території України пам'ятники Олександрові Суворову — в Очакові, Ізмаїлі, Києві, Севастополі, Сімферополі, Херсоні, Тульчині і Тиманівці Вінницької області, на Кінбурнській косі.

Монумент із кількадеметровим вирізьбленням фігури митрополита Ігнатія на повний зріст відкрито в Маріуполі 25 березня 1998 р., що трапилось у часі процесу канонізації цього подвижника. Синодальну ухвалу про його залічення до сонму святих за належного прославлення 15 листопада того самого року оголосив митрополит Київський і всієї України Володимир.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Алексеевский Б.* Прозоровский, князь Александр Александрович // *Русский биографический словарь*. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 4.

² *Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского*. — Москва, 2004. — С. 717–725.

³ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. — Ч. 3. — Санкт-Петербург, 1840. — С. 5; *Багалей Д.И.* Наследники запорожских земель // *Киевская старина*. — 1885. — № 4. — С. 783–790; *Скальковский А.А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Ч. 1. — Одесса, 1885. — С. 96; *К истории заселения Новороссии* // *Киевская старина*. — 1892. — № 6. — С. 455; *Архив Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776*. — К., 1994. — С. 76; *Александров В.* Ліквідація Запорозької Січі // *Пам'ять століть*. — 1997. — № 1. — С. 115–121; *Генерал-фельдмаршал князь Александр Александрович Прозоровский* // *Военный сборник*. — 1868. — № 7–8.

⁴ *Записки...* — С. 717–725.

⁵ *Екатерина II и А. Потемкин: Личная переписка 1769–1791*. — Москва, 1997. — С. 5.

⁶ *Записки...* — С. 726.

⁷ *Морской атлас*. — Т. 3. — Ч. 1. — Москва, 1959. — С. 301; *Алексеевский Б.* Указ. соч. — С. 6; *Записки...* — С. 725–731.

⁸ *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир: его подготовка и заключение. — Москва, 1955; *Лебедев А.А.* У истоков Черноморского флота России. — Санкт-Петербург, 2011. — С. 357.

⁹ *Архив Государственного совета*. — Т. 1. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 56–58, 68–69.

¹⁰ *Записки...* — С. 731.

¹¹ *Дубровин Н.Ф.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1885. — С. 792–70; Там же. — Т. 2. — С. 216.

¹² *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч.

¹³ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — Москва, 1981. — С. 112.

¹⁴ *Задунайська Січ*. — Т. 2. — Одесса, 1998. — С. 303–304.

¹⁵ *Алексеевски Б.* Указ. соч. — С. 9–11.

- ¹⁶ Київ: енциклопедичний словник. — К., 1981. — С. 499.
- ¹⁷ *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 97–98.
- ¹⁸ *Карнович Е.П.* Замечательные и загадочные личности XVIII и XIX столетий. — Санкт-Петербург, 1881. — С. 230.
- ¹⁹ *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 221–225.
- ²⁰ Там же — С. 296–298.
- ²¹ Там же — С. 317.
- ²² Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1822. — Приложения. — С. 42–43.
- ²³ *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 317–318.
- ²⁴ Там же — С. 322.
- ²⁵ Там же — С. 351; А.В. Суворов: Письма. — Москва, 1986. — С. 44.
- ²⁶ *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 402–403.
- ²⁷ *Гедьо Г.В.* Розміщення кримських греків у Приазов'ї (1778–1780 рр.) // Південна Україна XVIII — XIX століття. — Випуск 4 (5). — Запоріжжя, 1999. — С. 153.
- ²⁸ *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 612–613.
- ²⁹ *Заичкин И.А., Почкаев И.Н.* Русская история: От Екатерины Великой до Александра II. — Москва, 1994. — С. 165.
- ³⁰ Докладніше: *Усенко П.Г.* Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.? // Крим: шлях крізь віки. — К., 2014. — С. 175–178.
- ³¹ Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 1. — Т. 20. — Санкт-Петербург, 1830. — С. 824–825. Пор.: *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 380, 405.
- ³² *Маркевич А.* Краткий очерк жизни и деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму (к 6-му мая 1900 г.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 31. — Симферополь, 1901. — С. 19–21; События, случавшиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана: Перевод с еврейской современной рукописи, сочиненной караимом Рабби-Азорья сыном Илии. — [Одесса, 1877]. — С. 129.
- ³³ *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 716–718.
- ³⁴ Там же — С. 490–496; А.В. Суворов... — С. 42, 506. Детальніше: *Усенко П.Г.* Ак-Яр («Біла скеля»)–Севастополь–Ахтіяр–Севастополь: період перейменування // Свобода. — 2014. — 1–30 вересня
- ³⁵ Подробити: *Усенко П.Г.* Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2014. — С. 46–47, 106–107.
- ³⁶ *Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В.* Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII — 80-е годы XIX в.). — Москва, 1984. — С. 44–46; А.В. Суворов... — С. 518; Екатерина II. ... — С. 706, 717, 907; *Усенко П.Г.* «Державний кулак». — К., 2004. — С. 6–7.
- ³⁷ *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века. — Москва, 1976. — С. 134.
- ³⁸ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823. — Ч. 1. — Одесса, 1836. — С. 257.
- ³⁹ Див. також: *Хартахай Ф.А.* Игнатий, митрополит Готфийский и Кафайский // Иллюстрация: Всемирное обозрение. — 1861. — 1 июня; *Козіна Н.І.* З історії переселення греків з Криму на Маріупольщину: Митрополит Ігнатій (Гозадинов) // Регіональне та загальне в історії. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 207–209; *Гедьо А.В.* Митрополит Ігнатій // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. — К., 2001. — С. 93–105; Греки России и Украины. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 116–117.
- ⁴⁰ *Суворов А.В.* Наука побеждать: Творение препрославившегося в свете всегдашними победами генералиссимуса российских армий, князя Итальянского, графа Суво-

рова-Рымникского с письмами, открывающими наиболее в нем величайшие свойства его души и таковые же знания военного искусства. — Санкт-Петербург, 1806.

⁴¹ Суворов А.В. Полевое учреждение. — Москва, 1949; Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 89–197; Сакович П.М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка, с 1775–1780 гг. — Ч. 1–3. — Москва, 1858; Петрушевский А.Ф. Генералиссимус князь Суворов. — Т. 1–3. — Санкт-Петербург, 1884; Генералиссимус Суворов: Сборник документов и материалов. — Москва, 1947; П.А. Румянцева, А.В. Суворова, М.И. Кутузова: документы и материалы. — Киев, 1974; Александр Васильевич Суворов. — Москва, 1980; Чухліб Т.В. Про місце і роль Суворова в українській історії // Український історичний збірник 1999. — К., 2000; Баделли Д. Завоевание Кавказа русскими: 1720–1860. — Москва, 2011. — С. 50–52.

⁴² Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. — Т. 7. — К., 2005. — С. 396–422; Владич Л. Образ Суворова в малюнках Т.Г. Шевченка // Радянське мистецтво. — 1950. — 1 березня; Анісов В.Ф. Життя Суворова в ілюстраціях Т.Г. Шевченка // Радянська Україна. — 1950. — 18 березня.

Стаття надійшла до редколегії 09.12.2014 р.

КНЯЗЬ ПРОЗОРОВСКИЙ, СУВОРОВ И МИТРОПОЛИТ ИГНАТИЙ В КРЫМСКИХ ОПЕРАЦИЯХ 1778 г. (ИЗ ПРЕДЫСТОРИИ МАРИУПОЛЯ)

В статье рассмотрены аннексионные акции в Крыму перед присоединением его к Российской империи.

Ключевые слова: империя, православные, ханат, армия, переселение

PRINCE PROZOROVSKI, SUWOROW AND BISHOP IHNATY IN CRIMEAN OPERATIONS 1778 (FROM MARIUPOL'S PREHISTORY)

The article is devoted to actions of annex at the Crimean before its connection with Russian empire.

Keywords: empire, orthodoxies, khanate, army, displacement.